

EEN EMANCIPATORISCHE TENDENS IN ATHENE?

josine blok

Wie zich in het kader van vrouwen-geschiedenis voor emancipatieverschijnselen interesseert, ziet zich voor een aantal problemen geplaatst. Natuurlijk komt het onvermijdelijke probleem van een definitie als eerste aan bod; men zou emancipatie kunnen omschrijven als het bewuste streven naar maatschappelijke integratie. Een sterke beweging stelt de bestaande situatie ter discussie en formuleert doelstellingen. Door deze activiteiten neemt het aantal gevallen van individuele stijging dusdanig toe, dat er werkelijk van grote groeps-veranderingen gesproken kan worden. Doorgaans begint de emancipatie met een langdurige discussie over ideologische problemen, om in een sociale verandering te resulteren.

Deze verandering is echter zelden volledig. Als we de oorspronkelijke betekenis van het woord emancipatie bekijken dan is dat niet zo vreemd. De pater familias deed bij de emancipatie vrijwillig afstand van zijn patria potestas, en de geëmanciperde persoon werd iemand 'sui iuris'. Het betekent dus dat de juridische beperkingen voor een individu wegvallen, maar niet dat het verschijnsel patria potestas verdwijnt. In de moderne, meer sociologische betekenis van emancipatie gaat het juist niet om individuele gevallen, maar betreft emancipatie uitsluitend een groep. Op andere punten heeft er nauwelijks een betekenisverandering plaats gevonden; het idee is blijven bestaan dat emancipatie iets te maken heeft met het wegvallen van juridische belemmeringen en een aanpassing van de oude maatschappelijke verhoudingen aan de nieuwe deelnemers. Onder de emancipatie van de Joden of de Katholieken zal niemand het uitsterven van antisemitisme of de angst voor 'papen' in delen van Nederland willen verstaan.

De term emancipatie mag dan al een verwarrende zaak zijn, in verband met vrouwenemancipatie doen zich wat bijkomende problemen voor. In de eerste plaats is in onze maatschappij de emancipatie van vrouwen -in de minimale zin van juridische gelijkstelling- niet alleen nog niet voltooid, maar wordt deze bovendien door veel mensen als overbodig of zelfs

als voldoende gerealiseerd beschouwd.

Zowel bij mannelijke als vrouwelijke onderzoekers veroorzaakt dit feit of juist een grote betrokkenheid of een zekere blindheid ten aanzien van vrouwenstudies. In de tweede plaats is de opvatting, dat vrouwen een soort tweede-rangs mensen zijn één van de meest continuë, hardnekkige en diep in onze waarden doorgedrongen ideeën. Ik denk niet dat er veel opinies zijn die door de eeuwen heen zo als vanzelfsprekend verwoord of verdedigd zijn.

Deze kwestie ligt zeker aan de standpunten over vrouwenemancipatie ten grondslag. De gevolgen hiervan voor de activiteiten van historici lijken me echter belangrijker dan uitsluitend moreel beklag. Juist door deze continuïteit is het moeilijk te bepalen wat een emancipatorische tendens genoemd kan worden en wat niet. Volledige emancipatie heeft zich nooit voorgedaan, dus die mogelijkheid kunnen we al uitsluiten. Toch zijn er ook verbeteringen opgetreden in de positie van vrouwen; het zou dwaas zijn om die als één lange statische ellende te beschrijven. Deze verbeteringen zijn altijd gradueel geweest, een kwestie van nuances; fundamentele veranderingen zullen voorlopig nog wel uitblijven. Welke nuance, welke kleine stap vooruit kunnen we nu een emancipatorische tendens noemen en welke niet?

Als we proberen de westerse geschiedenis in vogelvlucht te overzien is er in elk geval één periode waarin een tendens tot vrouwenemancipatie -zonder muggenzifterij over definitiete constateren valt, en wel tussen ruwweg 1870 en 1920. Deze stap werd mogelijk gemaakt door een combinatie van ideologische en sociaal-economische factoren, die ik -ditmaal zonder nuances- als volgt wil omschrijven.

Ideologisch: in de Verlichting begon een discussie over verschillen tussen natuurlijke eigenschappen van de mens en gevolgen van opvoeding, die in de 19e eeuw gecontinueerd werd. In dit kader werden de verschillen in eigenschappen tussen mannen en vrouwen (aangeboren of aangeleerd?) geproblematiseerd, zij het aanvankelijk in beperkte kring.

Sociaal-economisch: het arbeidsloze leven van burgervrouwen werd in de loop van de 19e eeuw financieel niet meer haalbaar, waardoor het aantal burger-vrouwen dat ongehuwd bleef waarschijnlijk enigszins steeg. Aan de andere kant moesten arbeidersvrouwen zo hard werken, dat men de arbeid juridisch aan banden wilden leggen. Hierdoor werd de relatie van vrouwen tot de arbeidsmarkt als probleem aan de orde gesteld. Door deze beide factoren ontstond een sterke feministische beweging aan het eind van de 19e eeuw; de massale toetreding van vrouwen tot het productieproces in de oorlogvoerende landen werkte de inwilliging van een aantal eisen kort na WO I in de hand (Rusland blijft hier buiten beschouwing). Hierop volgde een periode, waarin eerst de verworven rechten zoveel mogelijk geëffectueerd werden (jaren '20), om vervolgens onder invloed van de economische en politieke problemen weer ten dele teruggedraaid te worden (jaren '30).

Gezien de toch niet geringe vooruitgang die deze 'eerste feministische golf' in West-Europa en de VS geboekt heeft kan men zich afvragen, of de bovenbeschreven factoren -mits zij min of meer gelijktijdig optreden- een soort ideale situatie genoemd mag worden voor het groeien van feminisme en het ontstaan van een emancipatorische tendens. Met alle risico's die het vergelijken van verschillende periodes met zich meebrengt, is het mogelijk te zoeken naar een tijd waarin zich een soortgelijke situatie voordeed. En omdat de huidige economische problemen inderdaad een spaak in het wiel van het feminisme van nu dreigen te steken, is het misschien zelfs wenselijk om zo'n vergelijking eens te trekken. Een dergelijk voorbeeld is de situatie in Athene aan het einde van de vijfde eeuw voor Chr.

In de laatste decennia van de vijfde eeuw deden zich in de stad Athene (dus niet zozeer in Attica) een aantal ontwikkelingen voor, die enigszins met de beide eerder genoemde factoren te vergelijken zijn. Ik wil ze alletwee kort bespreken.

1. Onder het leiderschap van Perikles (+ 462-429) werd het aantal mannelijke burgers, dat daadwerkelijk bij de Atheense democratie betrokken kon zijn, aanzienlijk vergroot. Aanzienlijke Atheners, die in de volksvergadering hun aanhang wilden verruimen, gingen elkaar sterker beconcurreren dan dat daarvoor het geval was. Succes in de volksvergadering

werd in toenemende mate afhankelijk van grote kwaliteiten als spreker. Dergelijke individuele successen konden zo een nadelig gevolg hebben, namelijk dat de gemeenschap van burgers uiteen zou vallen in elkaar bestrijdende groepjes. Om dit risico te beperken hield men vast aan de gemeenschappelijke, traditionele waarden, het culturele erfgoed van opvattingen en regels, die samen kortweg 'nomos' genoemd werden. Hoewel het eveneens tot de nomos behoorde, dat aanzienlijke Atheners militair en politiek moesten uitblinken, werden ze dus door diezelfde nomos in het behalen van de vereiste resultaten belemmerd. In deze groep ontstond daardoor de behoefte aan discussiemogelijkheden en aan een opleiding, die de betrokken mannen in staat zouden stellen in de nieuwe situatie hun draai te vinden. In deze behoefte voorzagen de sofisten, professionele docenten, die hun leerlingen onderricht gaven in welsprekendheid en filosofie.

Centraal in deze filosofische discussie stond het probleem van de tegenstelling tussen de nomos en de physis, datgene wat van nature is zoals het is, of wordt. Welke capaciteiten heeft een mens van nature, en welke zijn door de nomos bepaald of zelfs beperkt? In een techniek die vooral van discussie uitging paktten de sofisten en hun leerlingen allerlei onderwerpen aan: behoort het tot de physis om nomoi te maken? En mag men de nomos doorbreken als die de physis dreigt te overwoekeren? Dient men, als er een tegenstelling tussen beide bestaat, van de nomos of van de physis uit te gaan? Wie voor de physis koos kon twee richtingen uit: ofwel de mensen zijn van nature gelijk ofwel zij zijn ongelijk. In beide gevallen moet men dan weer zijn standpunt ten opzichte van de nomos bepalen.

Al voortdiscussiërend over de natuur van de mens en het effect van gewoonten op het gedrag en de opvattingen van mensen, kwam men vanzelfsprekend ook op het verschil tussen mannen en vrouwen terecht. Want juist in de Atheense bovenlaag bestond er nogal een verschil in levenswijze tussen mannen en vrouwen. Was dit overeenkomstig de natuur, of was dit het gevolg van nomos, zo vroeg men zich af. En als dit laatste het geval was, moest die situatie dan veranderen?

(NB: de lezer houde de parallel met de Verlichting in de gaten. De politieke frustraties van de aristocraten en de bourgeoisie waren eveneens uiterst stimulerend voor de kritische benadering van wet en samenleving, en verschillen tussen

natuur en opvoeding. Natuurlijk is de vergelijking niet exact: de Franse Verlichtingdenkers waren maatschappelijk een veel meer geïsoleerde groep dan de Atheense kringen, waar deze gesprekken gehouden werden. Wel werden de sofistieke ideeën en praktijken met ten dele onbegrip en dus argwaan door de Atheense kleine man bekeken).

De kring rond Socrates moet ik hier in het bijzonder noemen. Al probeerde Socrates juist de gevaren die de sofistiek met zich meebracht, — zoals een vervagend normbesef en de neiging het recht naar eigen hand te zetten —, te ondervangen door het zoeken van definities, het soort problemen waar hij zich mee bezig hield was door de sofistiek aangedragen. Zelf was hij er van overtuigd, dat in theorie vrouwen en mannen dezelfde capaciteiten hebben, maar dat vrouwen door de *nomos* beperkt worden. Een combinatie van de twee keuzemogelijkheden

kunnen we bij Plato, bij wijze van spreken een kind van de sofistiek, constateren. In zijn ideale staat heeft hij fundamentele ongelijkheid tussen de standen met een principiële gelijkwaardigheid van de sexen gecombineerd.

In elk geval kunnen we zeggen dat er in de 2e helft van de 5e eeuw een discussie-klimaat ontstond, waarin emancipatorische opvattingen een kans kregen.

2. Over weinig onderwerpen van de Griekse geschiedenis bestaat in de geleerde wereld zoveel onenigheid als over de levenswijze en de status van de Atheense burgervrouwen. Ten dele is het wederzijds onbegrip van de strijdende partijen het gevolg van de zeer onhistorische gewoonte om geen onderscheid te maken tussen armere en rijkere vrouwen. Voor aanzienlijke Atheense burgervrouwen was het hoogstwaarschijnlijk normaal dat zij zoveel mogelijk binnenshuis bleven; religieuze feesten vormen op deze toestand een duidelijke uitzondering. Hun belangrijkste economische bijdragen aan de huishouding waren de bruidsschat en het spinnen en weven voor eigen gebruik. In de Griekse vaasschilderkunst is typerend voor vrouwen hun witte gezicht; in tegenstelling tot mannen kwamen zij zo weinig buiten, dat zij niet bruinverbrand waren.

Voor arme vrouwen gaat dit verhaal natuurlijk niet op. Zij droegen hun steentje bij in het onderhoud van het gezin, en het grote aantal vrouwenberoepen in de sectoren kleine warenproductie en handel duiden op economische activiteiten

die zich ook buitenshuis afspeelden.

Het is moeilijk te zeggen wat deze situatie voor de status van arme en/of rijke vrouwen betekende. In de 19e eeuw was arbeid iets verheffends, iets in zichzelf goeds, in elk geval voor mannen. In Athene was dat niet het geval. Niet-werken was een teken van onafhankelijkheid, van de vrijheid van de burger; een begrip als 'recht op arbeid' was in Athene ondenkbaar. Maar gold dat ook voor vrouwen? Voorlopig zal dat nog duister blijven, omdat het onderzoek naar het Griekse waardensysteem tot nu toe eenzijdig op mannen geconcentreerd is geweest (al zou dat wel in overeenstemming zijn met Griekse opvattingen). Wel mogen we aannemen, dat het niet-werken zeker voor aanzienlijke vrouwen normatief was; betekent dat, dat dit ook voor de arme vrouwen gold, als een soort *imitatio dominae*? In de 19e eeuw was dit zeker het geval, maar mag dat teruggeprojecteerd worden?

Ten gevolge van de Peloponnesische Oorlog (431-404) traden belangrijke verschuivingen op. Net als in WO I ontstond er door de afwezigheid van veel mannen en het grote aantal doden (expeditie naar Sicilië!) een tekort aan arbeidskrachten in die sectoren van warenproductie, die in slavenwerkplaatsen werden opgevangen, en in de handel. Volgens P. Herfst (*Le travail de la femme dans la Grèce ancienne*, 1922) werd dit tekort voor een groot deel door vrouwen aangevuld. En zoals uit de komedies van Aristophanes is op te maken ging het niet alleen om metoiken-vrouwen, maar ook om burgervrouwen uit de armere lagen van de bevolking. Bij de rijken ontstond een ander probleem. Een man moest steeds meer vrouwelijke familieleden gaan onderhouden, wier echtgenoot of zoon (voorgoed) afwezig was. Velen raakten in financiële moeilijkheden, sommigen trachtten de situatie het hoofd te bieden door de verplichte spin- en weefproducten van deze vrouwen te gaan verkopen. De schande van de arbeid moest dus noodzakelijkerwijs wel getrotseerd worden.

In het algemeen kunnen we dus zeggen, dat de verhouding van de vrouwen tot de arbeid plotseling een probleem werd. De aard van dit probleem verschilde per bevolkingslaag (net als in de 19e eeuw), maar het geheel resulteerde in een duidelijk gevoel van sociale onrust.

Het is nu de vraag hoe we deze verschijnselen moeten waarderen.

Kunnen we spreken over deze decennia voor 400 als een periode met emancipatorische tendenzen? Al eerder heb ik opgemerkt, dat hierover in de geleerde wereld veel onenigheid bestaat. Want of er sprake is van iets emancipatorisch hangt af van de waardering die men aan de positie van vrouwen in Athene toekent. En zo kom ik weer op de uitgangspunten terug: de stellingname van individuele onderzoekers ten aanzien van vrouwenemancipatie. De discussie wordt nog vertroebeld door het feit, dat de verschillende meningen vaak op verschillend type bronnenmateriaal berust. Verscheidene schrijvers komen op grond van epigrafisch materiaal tot de conclusie, dat vrouwen in eigen familiekring gewaardeerd en zelfs bemind werden, hetgeen voor hen de aanleiding is op te merken, dat het met de status van vrouwen niet zo slecht gesteld was. Dat dit een vreemde redenatie is, is duidelijk: niet alleen is er een groot verschil tussen persoonlijke waardering in de privésfeer en maatschappelijk aanzien, men zou zelfs kunnen beweren dat vaak een gemis aan maatschappelijk aanzien goed gemaakt lijkt te worden door grote waardering voor de taak van vrouwen binnenshuis. De Victoriaanse moraal van de absolute rechteloosheid van vrouwen in het openbare leven gecombineerd met het ophemelen van vrouwen als echtgenote en moeder in het gezin is hier een duidelijk voorbeeld van. We zouden dus kunnen zeggen, dat juist dit argument à décharge eerder het standpunt van de 'aanklagers' versterkt.

Al een eeuw eerder waren onderzoekers tot de conclusie gekomen, dat in het vijfde-eeuwse Athene, dat zo beroemd werd om zijn democratie, de vrouwelijke burgers dermate rechteloos waren, dat zij wel met oosterse harem vrouwen of slaven vergeleken konden worden. Dit standpunt werd gecompliceerd door de mening van de Leidse hoogleraar Van Leeuwen; in zijn Aristophanes-commentaar 1892- en zijn rede voor de Leidse universiteit (1905) gaf hij te kennen, dat weliswaar de Atheense vrouwen een volstrekt achterlijke positie innamen, maar dat dit tekort enigszins goed gemaakt werd door Aristophanes. De komicus zou in zijn stukken een grote betrokkenheid getoond hebben bij de problemen van vrouwen ten tijde van de Peloponnesische Oorlog. De onenigheid tussen Aristophanes en Euripides zou uitsluitend de rebelse houding van de laatste gegolden hebben, aangezien de tragicus te veel Het Toneel tot forum had willen maken. De vriendschap tussen Aristo-

phanes en Socrates bevestigt het 'feministische' standpunt van Aristophanes, aldus Van Leeuwen in zijn rede.

Waarom komen Aristophanes en Euripides hier nu om de hoek kijken? Beide zijn schrijvers van 'vrouwenstukken', zij het in geheel verschillende toonaard gezet. Aristophanes is een van de belangrijkste bronnen voor de sociale geschiedenis van Athene in die tijd; voor de komedie geldt, méér dan voor de tragedie, dat zowel de problematiek als de presentatie voor het grote publiek herkenbaar moest zijn. Wat in Aristophanes' stukken ten tonele wordt gevoerd, moet een raakvlak hebben met de werkelijkheid van die periode. Welk raakvlak is een kwestie apart. En omdat in zijn stukken zowel het openbare als het privéleven in de aandacht komen, is zijn werk een 'Fundgrube' voor allerlei aspecten van het Atheense leven. Van Euripides kan gezegd worden, dat in veel van zijn stukken vrouwen de hoofdfiguur zijn. Maar deze vrouwen zijn niet bepaald lief en aardig: Phaedra probeert haar stiefzoon te verleiden, Medea doodt haar kinderen. In de *Thesmophoriazusae* van Aristophanes treden de vrouwen in een soort rechtbank op, die Euripides aanklagen: hij zou hen als afgrijpselijke wezens hebben afgeschilderd. Euripides weet zich niet te verdedigen, maakt zich belachelijk, en moet zien dat hij zich uit de nesten weet te redden. Tot slot moet hij de vrouwen beloven dat hij hen niet meer zal beledigen.

Wie zich aan een evaluatie van de positie van vrouwen in die periode waagt ziet zich dus ook genoodzaakt een verklaring te geven voor het standpunt van Aristophanes over vrouwen, voor Euripides (wel of geen vrouwenhater) en voor Aristophanes' standpunt over Euripides.

In 1925 publiceerde A.W.Gomme een artikel in 'Classical Philology', waarin hij een geheel nieuwe visie lanceerde. Van een emancipatorische tendens was geen sprake geweest, omdat die eenvoudig weg niet nodig was. Degenen die beweerden dat vrouwen in Athene gediscrimineerd werden zagen het veel te somber, en waren bevooroordeeld. Gomme's artikel steunde bovendien op het argument, dat de situatie in Athene heel goed met die in andere perioden te vergelijken was en dat dus (onderstropping van mij) van discriminatie geen sprake kon zijn.

Hiermee kom ik op een van de beginproblemen terug, namelijk het standpunt van de onderzoeker en de continuïteit van de positie van de vrouwen als 'tweede sexe'. Afgezien van een wonderlijke neiging om gegevens uit verschillende perioden van de Griekse geschiedenis met elkaar gelijk te stellen kunnen we een aantal vreemde argumentaties in dit artikel constateren. Bijvoorbeeld: de opvattingen van Menander zeggen niets over ideeën van diens tijd, want de opvattingen van Napoleon en Schopenhauer zeggen ook niets over de ideeën in hun tijd. De gewoonte om in kranten een halve 'vrouwenpagina' te reserveren met recepten en breivoorchriften zegt niets van de opvattingen over de belangstellingssfeer van vrouwen. De achterlijke juridische positie van vrouwen in Frankrijk in 1925 (bijv. geen kiesrecht, JB) zegt niets over de waardering voor die vrouwen door de Franse mannen. Je vraagt je af: waarom zegt dat allemaal niets? Ik citeer Gomme: 'He (=Aristoteles) does not say that women ought to be and in fact are confined to their homes, that they ought not and do not ever mix in society, that they are negligible beings, to be ignored and despised; only that they are, intellectually and morally, inferior to men.' (p.17) Only! En dat, terwijl het intellect en de moraal van de mensman uitgangspunt was voor de sociaal-politieke theorieën van die tijd! Hoe krijgt een hooggeleerde uit Oxford het op papier...?!

Men kan tegenwerpen, dat een artikel uit 1925, dat herdrukt is in 1937 in een bundel, voor ons nu niets meer hoeft te betekenen. Maar helaas is dit artikel nog steeds het houvast van velen bij een evaluatie van het emancipatieprobleem. Niet alleen omdat Gomme een belangrijk en geacht oudhistoricus was. Velen hebben moeite met het idee, dat de Atheners wel eens niet zo geweldig zouden kunnen zijn als men op grond van de democratie en de tragedie - immers verbazingwekkende creaties - wil concluderen. H.D.F. Kitt^o, auteur van het nog steeds in gebruik zijnde boekje 'The Greeks', zegt bijvoorbeeld: 'The Athenian (algemeen dus, JB) had his faults, pre-eminent among his better qualities were lively intelligence, sociability, humanity and curiosity. To say that he habitually treated one-half of his own race with indifference even contempt, does not, to my mind, make sense'. (Penguin editie, p. 222). Commentaar overbodig dacht ik! Kitt^o meent - mijns inziens terecht - dat Euripides in

zijn stukken liet zien wat er kon gebeuren, wanneer vrouwen tot het uiterste gedreven werden, maar dan merkt hij op: 'Some moderns accuse Euripides of being a feminist; ancient critics - with more reason, I think, called him a-misogynist' (p.229, mijn onderstreping) De belangrijkste contemporaine 'ancient' is dan weer Aristophanes. Is het mogelijk een verklaring te geven voor de standpunten van Aristophanes zonder de aanwijzingen, die in de richting van vrouwendiscriminatie wijzen, tot 'nietszeggend' te bombarderen? En dat alles dan weer in het licht van de vraag: was er een emancipatorische tendens?

Wanneer we het hebben over de stukken van Aristophanes moeten we niet vergeten, dat ze geschreven werden voor het grote publiek, dat in feite uit mannen bestond. Zoals K.J. Dover het formuleert: 'His sympathetic character commonly express the feelings of men who want to be left alone to enjoy traditional pleasures in traditional ways..' (OCD, 'Aristophanes'). Het doel was het behalen van succes bij dit publiek; wat Aristophanes' eigen opvattingen waren is daarom niet eens goed te achterhalen. Dit is ook eigenlijk niet zo van belang als het bepalen van de reacties van de gemiddelde Atheense man (voor zover die bestond!) op de ontwikkelingen van zijn tijd.

In de eerste plaats was daar de oorlog, die natuurlijk bij velen, zo niet allen, een grote ongerustheid te weeg bracht. En tengevolge van deze oorlog namen plotseling vrouwen een steeds groter deel van productie en kleinhandel over, in schril contrast tot de toch wel algemeen beleden moraal dat vrouwen onopgevoerd dienden te blijven. Deze beide ervaringen hebben de Atheense mannen in grote onzekerheid gebracht. Zowel hun rol als man als hun verwachting van het leven werden door de oorlog aangetast. Tot overmaat van ramp werden er in de leidende kringen theorieën verspreid over de afschaffing van het huwelijk, en schreef Euripides stukken waaruit bleek, dat vrouwen zich terecht tegen hun eeuwenlange onderdrukking verzetten.

De gevoelens van onzekerheid konden worden weggelachen bij de komedies van Aristophanes. Deze stukken hebben - althans voor zover ze bewaard zijn gebleven - allemaal één van de bovengenoemde problemen tot onderwerp. De oorlog, de sofisten, Euripides, vrouwen, steeds keren deze thema's terug. Zo is Lysistrata daar een duidelijk voorbeeld van: het zelf

standig optreden van de vrouwen in de stad wordt uitsluitend teruggevoerd op hun onverzadigbaar verlangen naar sex (iets wat in Athene helemaal niet zo ge- waardeerd werd), veel méér begrijpen vrouwen niet van wat er aan de hand is. Dover zegt: 'Aristophanes and his audience found preposterous much in her (=Iys.) which seems to us moving and sensible' (ibid.).

Geen wonder dat in de stemming van restauratie van rond 400, toen men de restauratie van vóór de oorlog wilde herstellen en naar 'law and order' te- rugkeren, ook de vrouwenkwestie werd aan- gepakt. Met de dood van Socrates in 399 was de centrale figuur in de filoso- fische discussies verdwenen, zodat ook de ideeën over nieuwe mogelijkheden voor vrouwen tot de directe leerlingen van Socrates beperkt bleven (Plato). Ook op economisch terrein werd er ingegrepen: er werden gynaikonomoi ingesteld, ambtenaren die op het gedrag van vrouwen moesten letten en er onder meer op toezien, dat zij slechts op bepaalde tijden in vaste hoekjes van de markt hun waren aanboden. Nu was moeder-de-vrouw weer terug in huis, en het was afgelopen met het gevaarlijke sofistieke gezeg. De tevredenheid over deze gang van zaken moet wel groot ge- weest zijn. In 392 werd de Ecclesiazusae van Aristophanes opgevoerd; dit stuk, dat politieke zelfstandigheid van vrouwen in de polis belachelijk maakt, was hoogst- waarschijnlijk een 'antwoord' op het uit- komen van Plato's Politeia.

Wat mogen we nu concluderen? Was er een emancipatorische tendens in Athene rond 425? Ik ben zelf geneigd om te zeggen dat dit inderdaad zo was, maar dan ook niet méér dan een tendens. Deze samenloop van economische en ideologische factoren heeft wel voor het eerst het functioneren van vrouwen in de maatschap- pij ter discussie gesteld. Aan de andere kant was deze veel te klein en te kort om van echte emancipatie te kunnen spre- ken, zoals onder meer I. Bruns doet (*Frauenemanzipation in Athen, 1900*), maar er is wel iets geweest wat op verschuivin- gen in de opvattingen wijst (al was het nog zo tijdelijk) en wat de indruk geeft van grotere zelfstandigheid (al werd dat zo snel weer teruggedraaid). De indruk blijft gehandhaafd dat de emancipatie- stroming van de 19e en begin 20e eeuw als het ware in enkele decennia is sa- mengeperst. Om te beweren dat de positie

van Atheense vrouwen ongewijzigd roos- kleurig bleef op grond van het 'algemene niveau' van de Atheense samenleving is na- tuurlijk te dwaas. Zoals Sarah Pomeroy het heeft geformuleerd: (in *Goddesses, Whores, Wives and Slaves, 1976*) "These scholars ..were the victims of their own times and social backgrounds. Inspired by their ad- miration for the Athenians, they were re- luctant to believe that the Athenians might not have treated their wives the way cultivated gentlemen in the 20th century treats theirs. Furthermore, they had no inkling that many wives of such cultivated gentlemen were bitterly dis- satisfied with their lot".